

שישים לבית לוחמי הגטאות

בדיוק לפני שישים שנה – בִּי"ט בניסן תש"ט, ג' חול המועד פסח, 19 באפריל 1949, עלה קיבוץ חדש לקרקע באזור הגליל המערבי. העלייה לקרקע הייתה אירוע יוצא דופן בשל הרכבה של הקבוצה, שכל 220 חבריה היו ניצולי שואה. עובדה זו לא הייתה רק נתון דמוגרפי אלא חלק מובנה של משמעות היישוב החדש, דבר שבא לביטויו בשם שניתן ליישוב: קיבוץ ע"ש "לוחמי הגטאות".

הזיהוי בין מקימי הקיבוץ לבין השם שבחרו העניק לשם משמעות סמלית מיוחדת, וקיבע את הקשר בין הקהילה שנבנתה "כאן" לבין ההיסטוריה שהתרחשה "שם", ובין לבין הביוגרפיה האישית של כל אחד מחברי הקיבוץ. השם "לוחמי הגטאות" ביטא את תחושת הגאווה של מקימיו על המורשת שגולמה בביוגרפיה שלהם, ולצדה את תחושת המחויבות להנציה לא רק את העבר ההרואי אלא גם את כל מאות הלוחמים, חברי תנועות הנוער החלוציות, שנספו בשואה בלא שעלה בידם להגשים את ייעודם ההתיישבותי בארץ ישראל. במוקד בניית הקיבוץ, שהיה ל"בית", עמדה השואה. אנשי הבית חשו מחויבים בכל נפשם ומאודם לסיפורו של העם היהודי שנרצח, ואת המוזיאון שהקימו בחרו לקרוא על שמו של יצחק קצנלסון, המקונן הגדול של העם היהודי, שכתב את הקינה הנוראה "השיר על העם היהודי שנהרג".

בחזור משנת 1951, שפורסם ע"י הקיבוץ והוקדש לבית קצנלסון בן השנתיים, נכתב בין היתר כדלקמן:

רק שלושה אנשים מכל האוכלוסייה המבוגרת של המשק לא נפגעו במישרין מהשואה, אשר עברה על עמנו בשנות ממשלת היטלר באירופה... ניתן לכן לומר שהמשק ע"ש לוחמי הגטאות והחברה אשר הקימה אותו הם יצור של בני שארית הפליטה מיהדות פולין המושמדת וארצות מזרח אירופה אחרות... הרוב המכריע של אנשי המשק (60% בערך) נפגשו פנים אל פנים עם המציאות האיומה בשטחי הכיבוש הגרמני והם כולם בבחינת אודים מועטים, מוצלים מאש ההשמדה. בדברי הימים של כל אחד מהם משתקפת דרך ייסורים של מאות רבבות יהודים שנפלו... אנשי המשק חילקו את גורל קהילותיהם במכלאות של 29 גטאות ושבעו סבל ונדודים על פני 89 מחנות לרבות מחנות השמדה. עם בוני המשק נמנים... גם אנשי הפלוגות הפרטיזניות מיערות פולין וליטא, ביילורוסיה ואוקראינה, חיילי צבאות הברית, אשר נלחמו עם היטלר, וגם כאלה שנעזרו בתעודות "אריות"... בולטת קבוצת יוצאי גטו וארשה, ביניהם חברי "הארגון היהודי הלוחם" ואנשי מחתרת מרכזיים... כשני שלישי [ממקימי הקיבוץ] נכנסו לתקופת המלחמה בהיותם צעירים... שנות השואה השפיעו השפעה עמוקה על עיצוב דמותם הנפשית, הרוחנית והפיסית גם יחד. הגרעין

הראשון לישוב העתיד לקום התגבש בשנים הראשונות אחרי המלחמה מתוך לוחמי הגטאות אשר נשארו בחיים, פרטיזנים וכלואי הגטאות והמחנות לשעבר. הקבוצה הזאת חידשה את פעולת התנועה החלוצית סוציאליסטית "דרור" בפולין, קלטה לתוכה חלק מהנוער שחזר מברית-המועצות והמשיכה בדרכי העפלה את נדודיה לחופי הארץ... הדרך האידיאית החינוכית והפוליטית המשותפת, המאבק המשותף בתקופת המלחמה הסוערת ובשנים הראשונות שלאחריה, הנדודים על פני מחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה, איטליה, הגרוש לקפריסין והבריחה ממנה מצאו את המשכם הטבעי בהתגייסות לשורות צבא הגנה לישראל ובסופו של דבר בהקמת משק קיבוצי על אדמת הגליל המערבי... [המשק הוקם על שטח] של 4,000 דונם, המשתרע על שפת הים, בין עכו לנהרייה...¹

אירוע מרכזי בטקס העלייה על הקרקע היה עצרת זיכרון שנערכה באמפייתאטרון טבעי, לצד אמת המים. התאריך שנקבע היה רווי סמליות: שבע שנים לפרוץ המרד בגטו וארשה. התאריך קיבל אפוא סקלת זמנים רחבה – עבר ועתיד, בהקיפו הן את הזיכרון ההיסטורי של המרד – זיכרון שהיה חלק מהביוגרפיה האישית של רבים מהמייסדים – והן את בשורת ההתחדשות הבאה לידי ביטוי ביצירת יישוב חדש. אך הזיכרון לא הוגבל לתאריך בלבד ולדברים שנישאו במהלך העצרת. נר זיכרון לזכר חללי המרד הותקן ליד במת הנואמים. בשולי הדרך שהובילה מהצריפים הראשונים של הקיבוץ אל האמפייתאטרון – לאורך הכביש הפנימי היחידי שהיה קיים אז, "ירושת" הבסיס הצבאי הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה – ניצבה תערוכת תמונות צנועה שהוקדשה לנושא השואה והמרד. מבחינת באי העצרת, התערוכה הייתה מבוא לאירוע המרכזי שנערך באמפייתאטרון המאולתר. תמונות אלו היו עדות ויזואלית למה שהתרחש בגטו וארשה. יצחק אנטק צוקרמן הסביר את התמונות, ודבריו הוסיפו קול לתמונות האלימות ונתנו פשר לתצלומים שתיארו את המציאות בזמן אמיתי. הדברים שאמר היו גם עדות של מי שהיה שם וראה כמו עיניו את האירועים המתועדים.

העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות לציון יום הזיכרון לגבורה ולמרד הייתה למסורת. כך נכרכו יחדיו זיכרון הקמת הקיבוץ והנצחת מרד הגטאות בטקס חגיגי, כלל-ארצי. בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, פרט לעצרת הזיכרון בקיבוץ יד מרדכי שבדרום, היה זה האירוע המרכזי לציון "יום השואה והמרד".

כשם שהעצרת לא הייתה חד-פעמית, כך גם התערוכה הזמנית והמאולתרת שאורגנה לקראת העצרת הייתה לימים לחלק בלתי נפרד מנוף זיכרון השואה בישראל, וכך הוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות מוזיאון השואה הראשון בעולם.

בית לוחמי הגטאות מייצג את מחויבותם של מקימיו לא רק לעבר אלא גם לעתיד, וזאת באמצעות תיעוד העבר וסיפורו לדורות הבאים. אך בה בעת, וזה מקור כוחו – הוא גם מגלם את סיפורם האישי של מקימיו, הניצולים שבאו מ"שם" ורצו לספר לא רק על ההשמדה, אלא גם על ההתנגדות להשמדה, שהם היו חלק ממנה. "הבית" הוא העדות האישית שתרגומה הוויזואלי לתערוכות השונות טוען ומוכיח, כי ההתנגדות היהודית הייתה אופציה שאכן מומשה. במובנו זה, "בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון" אורג את

1 מתוך חוזר משנת 1961 שפורסם ע"י הקיבוץ והוקדש לבית קצנלסון בן השנתיים ארכיון בלה"ג.

סיפורם האישי של מקימיו ואת סיפורה של השואה ושל ההתנגדות היהודית במסגרת של מוזיאון היסטורי. העובדה שמדובר בעדות, היא שמקנה לסיפור ההיסטורי שמספר "הבית" את עצמתו הייחודית.

התפיסה הבסיסית של התערוכה ההיסטורית באה לידי ביטוי כבר בתערוכה הזמנית שקידמה את פני הבאים לעצרת טקס העלייה לקרקע. התערוכה, על מוצגיה, הייתה המחשה לסיפור שסיפרו העדים. ההדרכה של מקימי המוזיאון ומפעיליו לא הייתה בגדר "דעת מומחה" אלא בגדר עדות אישית. כל עוד שסיפור ההיסטוריה סופר מפיהם של אלה שהיו "שם", התערוכה לא הייתה אלא "סביבה היסטורית"; כל שנדרש ממנה היה לתמוך בעדות. המדריכים היו עדים. הם לא היו רק מספרי הסיפור, אלא חלק מהסיפור – כי על עצמם הם סיפרו. ההדרכה הייתה יותר מאשר שיעור בהיסטוריה – היא הייתה למפגש עם ההיסטוריה החיה.

ב־1951 כבר מדווחים אנשי "הבית" על הצגתה של "תערוכה מתמדת".

בכ"ז ניסן תשי"א, יום הזיכרון לקרבנות השואה ולגיבורי מרד הגטאות, נמסרה ב"בית לוחמי הגטאות" לרשות הציבור תערוכה מתמדת ל"מורשת השואה והמרד". התערוכה נחנכה ברוב עם ובמעמד חגיגי ע"י שר החינוך והתרבות המנוח דויד רמז ז"ל. על אף המסגרת המצומצמת בגלל המצוקה החומרית וחוסר בניין מתאים, יש לראות בתערוכה מפעל מדעי-פופולריזטורי וחינוכי לאומי חשוב. במשך שבועה חודשים מאז נחנכה התערוכה ביקרו בה למעלה מ־12 אלף איש, מזה 3,500 ביום הפתיחה עצמו. המבקרים הם עולים חדשים מכל הגלויות והעדות ובני הישוב הוותיק מכל קצוות הארץ, חיילים ונוער, תיירים מארצות שמעבר לים, הבאים להתייחד עם זכר קהילותיהם החברות, אנשי מדע וספרות. רבות הן חברות הנוער וכיתות תלמידים מהכפר והעיר ובמיוחד ממשקי ההתיישבות העובדת, המשלבים את הביקור המאורגן ב"בית לוחמי הגטאות" בתוכנית הלימודים והפעולה החינוכית. המבקרים מקבלים הסברה והדרכה ע"י עובדי המקום. במשך חודשים הוצגו במסגרת התערוכה הקבועה יצירותיה של הציירת אסתר לוריא, שמקורן בגטו קובנה ובמחנות שטוטהוף ולוביץ'. נוסף על ערכם האמנותי נודעת ליצירות אלה חשיבות דוקומנטרית רבה... אנו רואים תערוכה זו כשלב ראשון בלבד בהתפתחות מוסדנו הצעיר.²

בה בעת ביטא בית לוחמי הגטאות את המחויבות של מקימיו לתעד ולספר, לזכור ולהזכיר. מבחינת המקימים, היה בכך מילוי צוואתם של מרדכי טננבוים-טמרוף, יצחק קצנלסון וד"ר עמנואל רינגלבלום, שכבר עם פרוץ המלחמה החלו במלאכת האיסוף, הגניזה והתייעוד, וראו בה משימה חיונית כדי שניתן יהיה לספר את קורות הימים ההם לדורות הבאים. באותה שנה (1951) ראה אור הגיליון הראשון של כתב העת דפים לחקר השואה והמרד.

... בחוברת זו פורסמו מאמרי מחקר יסודיים, תעודות חשובות מארכיון המוסד, פרקים מעיזבוננו של יצחק קצנלסון, סקירות ודברי ביקורת. ה"דפים" צריכים להופיע ארבע

פעמים בשנה ולשמש מרכז לחוקרי התקופה בארץ ומחוצה לה. נוסף לרבעון הכין המוסד לדפוס את יומנה של יוסטינה דרנגר ומחקר על דיכוי המרד בגטו וארשה לאור הדו"חות של גנרל שטרופ, ומסמכים גרמניים אחרים...³

בה בעת לוקטו בספרייה המדעית של "הבית" בתוך שנתיים (1949-1951), למעלה מ־2,000 ספרים הקשורים לתקופת השואה והמרד.

בית לוחמי הגטאות החל כמרכז לתיעוד השואה והמרד, ועל חשיבות המפעל עבור חברי הקיבוץ מעידה העובדה, שכבר בשנה השנייה למפעל התיעוד הוקדש צריף מיוחד, שם רוכזו התעודות והספרים שהיו ראשיתו של הארכיון, נוסף להקצאת כוח אדם לטיפול בחומר הנאסף. כל זה למרות מצוקת הדיור של הקיבוץ הצעיר, שרבים מחבריו התגוררו עדיין באוהלים. בחזור משנת 1951, צוינה פעילות אינטנסיבית של גביית עדויות מפי ניצולים. תיעוד בעל פה היה אפוא נחלת ההנצחה ושימור הזיכרון כבר בשנים הראשונות להקמת הקיבוץ.

במסגרת הפעולה של גביית עדויות מפי ניצולי השואה ואנשי המחתרת הלוחמת התקיימה ב־12 לדצמבר 1951 בתל אביב פגישה של לוחמי גטו וארשה. בפגישה שנערכה לפי יוזמת המוסד השתתפו 12 איש, לוחמי גטו וארשה לשעבר, הפוזרים בכל רחבי הארץ. נמסרו עדויות הזורעות אור נוסף על בעיות רבות הקשורות עם המרד בגטו וארשה שלא מצאו עדיין את פתרונן במסגרת הדוקומנטציה שפורסמה עד עכשיו. מפי משתתפי הפגישה נרשמו פרטים לא מעטים על שלבי ההכנה של המרד, על מבנה הארגון היהודי הלוחם ושל הקבוצות הלוחמות, על מהלך הקרבות ועל מערך הכוחות הציבוריים בגטו המתמרד. דין וחשבון מפורט וחלקים מפרטיכל הפגישה יבואו בקובץ ג' של "דפים" אשר יופיע לקראת יום השנה התשיעי למרד גטו וארשה. את הפגישה ניהל ד"ר י. קרמיש⁴

פעילות קדחתנית זו נבעה מתחושת שליחות של הניצולים מייסדי "הבית", שלוותה בברכת הדרך של ראשי "הקיבוץ המאוחד".

במפגש של אנשי "דרור" משנת 1947 דברו זה לצד זה הניצולים וראשי הקיבוץ. יצחק טבנקין ממנהיגי הכולטים של הקיבוץ המאוחד אמר את הדברים הבאים:

אני רוצה שיהיה ניכר, שיש קיבוץ מעולי "דרור" שאחרי המלחמה, שהוא יהיה ניכר בכל מקום, שלא ישכח, שיישמע השיר לא לפי ערכו המוסיקלי (כי יש לו ערך אחר!) ושהוא יישמע בכל אותו הרטט ובכל אותו השיתוף בהווה, שמוכרחה להיות כללית לנו, ואשר הייתה רק גורלם. אנחנו לא יכולים להשלים ולא צריך שילך לאיבוד הכוח היצור שישנו בראיית התהום ובייסורים עמוקים. הייתי רוצה כוח יצירה בלי ייסורים. אבל אותה היצירה, שהיא פרי ייסורים – אותה בודאי לא צריך להשמיד, להשכיח,

3 חזור 1951, ארכיון בלה"ג.

4 שם.

לטשטש! שארית הפליטה ושארית "דרור" – מה שהן תיצורנה – הוא יקר לנו, יקר ביוקר אחר: ביוקר של הייסורים, ביוקר הצער.⁵

חווקה פולמן, אז נערה צעירה בת 23, שהגיעה ארצה ימים ספורים לפני הכינוס, התרגשה מאד מהמעמד. כהד לדבריו של טבנקין ספרה:

אני רוצה להגיד לכם, כי החווייה העזה ביותר שהייתה לי במשך הימים הספורים האלה מאז עליתי בחוף – זוהי הפגישה עם ילדינו, עם פניהם הצוחלות ותנועותיהם החופשיות, עם עיניהן שלא מקנן בהן העצב. ולעומת הרגשה זאת, מלווה אותי התמונה משם, מיציאת אירופה תש"ז, כאשר ראינו כיצד על פני הלוח החלק – זה הגשר מן החוף אל האוניה – עלה ילד קט, כבן חמש, ילדון, אשר לא זכר שום דבר זולת המחנות, והילד הזה צחק (ההדגשה במקור). שאלנו אותו: מה אתה צוחק? ותוך כדי המשך של צחוק עליה, ענה לנו: "יהודים נוסעים! יהודים נוסעים לארץ ישראל!"... "יידעלעך פארען! יידעלעך פארען קיין ארץ ישראל!" ואנחנו כולנו בכינו אז ולא יכולנו להתגבר... קשה לי להגיד זאת, כי רק כמה ימים שאני כאן, אבל אני רוצה לומר לחברים לבל יחשוב מי מאיתנו שהחלום כבר הוגשם. לא! כל עוד חולמים האחרים ומוכרחים לחלום – חלומנו טרם הוגשם!

בתוך פחות משנתיים מאז נשאה מלים אלו עתידה חווקה להיות חלק מהגרעין המייסד של קיבוץ לוחמי הגטאות. עד עצם היום הזה עדותה בבית היא מהעמודים המרכזיים בפעילות החינוכית.

פעולת איסוף החומרים הרשימה בהיקפה. חברת הקיבוץ מרים נוביץ', מפעילות המחותרת האנטי נאצית בצרפת, עשתה ימים כלילות באירופה באיסוף כל חומר והבאתו ארצה למוזיאון ולארכיון. בין מכתביה הרבים שכתבה נוביץ' משליחותה באירופה, יש לציין את זה שנכתב במאי 1952 בפריס, בו בקשה להיכנס לגרמניה לשם איסוף חומרים.

אני החתומה מטה מבקשת בזאת רשות לנוע לגרמניה מהסיבות הבאות: אני נמצאת באירופה כשליחה של "ארכיון משק לוחמי הגטאות" למען איסוף חומר על השואה והמרד. תקופת עבודתי בשטח זה משתרעת על פני שנים רבות, עוד מתקופת הגרמנים והמלחמה. עבודתי מוכרת ע"י הארכיון ההיסטורי בפריס ועל ידי מכון ייווא (YIVO) באמריקה. לאחרונה הייתה לי הזכות לארגן את תערוכת השואה והמרד בחיפה בעזרת העירייה.

בנועי לאירופה לא חשבתי שאגש גם לגרמניה כי הנסיעה לשם היא לי למורת רוח ולא קלה לי כי שם בארץ ההיא וע"י העם היושב בה הלכו ולא שבו בני משפחתי. עבדתי באיטליה כחודש ימים באיסוף חומר ואני עובדת עכשיו בצרפת. הגיעו אלינו

5 פרוטוקול הכינוס השני של 'דרור' בקיבוץ המאוחד משמר הים, 1.11.47-31.10.47, ארכיון בלה"ג, חטיבה 28/10 מספר 00131.

ידעות מוסמכות שאפשר למצוא עוד בגרמניה דוקומנטים רבים על התקופה האיזומה הזו של עמנו. הייתי רוצה לנצל את קשריי שם ולהשיג את כל הניתן להשיג למען יישאר בארכיון שלנו בארץ... הייתי רוצה לבקש את אישורכם המיידית לרשות כניסה לשם כי הזמן דוחק לי ואני רוצה לסיים את שליחותי בהרגשה שנוסף חומר חשוב ורב לארכיון שלנו בארץ... אני רואה בזה מפעל של העם היהודי כולו שיש לו ערך רב... השם: מרים (מרי) קסטל (נוביץ), פריס 15.5.52, המקצוע: מעובדי בית יצחק קצנלסון.⁷

נוביץ' גם הניחה את הבסיס לאוצר אמנות השואה העצום המצוי בארכיון לוחמי הגטאות.

בנאומה בעצרת בשנת 1955, אמרה שרה שרר, ממייסדי הקיבוץ וממקימי מוזיאון בית לוחמי הגטאות כדלקמן:

... וזאת למדנו: שמעו את דברנו, אתם יהודים, המהלכים עדיין בארצות גזרה... אין חיים לעמנו, מלבד פה, בפינה זו עלי אדמות... אשר שמה ישראל... ושמע אתה, כל צעיר וצעירה בישראל, את לקחם של מרד וארשה וביאליסטיק, את דברי הפרטיונים היהודים מיערות ביילורוסיה ואוקראינה. שמעו כל נער ונערה בישראל: מה שלמדנו אנחנו: אין העולם הזה לומד כלום ממוות על קידוש השם... מלחמתם לא הייתה לריק. לא כיסתה ולא בלעה הארץ את דם חברינו הלוחמים. מתחת לחורבות הגטאות המורדים, מקברות פרטיונים יהודים בכל ארצות אירופה זרם הדם הנה, לכברת ארץ קטנה זו, על חוף הים התיכון. הוא זרם בעורקיו של איש ההגנה והפלמ"ח, איש הגח"ל והנח"ל אשר שחררו ארץ ונתנו לנו את מדינתנו. הוא זרם עדיין בליבו של כל חייל בישראל, של כל איש צה"ל של כל יהודי ביישובי הספר המגנים על גבולות ארצנו... גם משהו למדנו במשך שלוש עשרה שנה שחלפו ממרד גטו וארשה. אז בימי הכיליון והמרי נמצאו מעטים, יחידים סגולה, אנשי אמת אשר הושיטו לנו יד עוזרת. מעטים הם היו, אבל היו... בכל העולם היו ובכל פינות הגהנום הנאצי. ובהעלותנו כיום את זכר לוחמינו, נזכיר גם את חסידי עולם אלה. הם ישנם גם כיום... עוד לא פסה אמת ואמונה מקרב הארץ. ואם מרמה וכחש בלשונם של בעלי השררה – הרי שוכנת עדיין אמת בלבותיהם של רבים, המוני עם ישרים ותמימים... עוד בוא יבוא היום ונעלה את זכר גיבורינו וקדושינו, את זכר מגני ארצנו... למען עתיד זה, נגיד לבנינו הגדלים איתנו: לכו בנים לכיסופים, לנירים, לכו לגבול הלבנון והירדן, לכו ועימדו על משמר כבודו של היהודי והאדם!⁸

7 תעודה מתיק 20622 ארכיון בלה"ג.

8 מתוך דברים שנשאה שרה שרר, ממייסדות הבית, בעצרת בשנת 1955, תיק 2487 ארכיון בלה"ג מתוך קלטת שמע.